

ПЕЙЗАЖИ (НЕ)ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Jarosław Poliszczuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Poznań, Polska
ORCID 0000-0001-9081-7900

LANDSCAPES OF (NOT) MEMORY IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE

Abstract: The paper deals with the research of the revision of memory which are practiced in the contemporary Ukrainian literature, especially in the novels. Suggested examples are the literary texts written during the last decade by such authors as Volodymyr Lys, Oksana Zabuzhko, Vasyl Shkliar, Sofia Andrukhovych, Serhii Zhadan, Volodymyr Rafeienko and others. These texts represent different options of memory searching the tradition, which would become a productive foothold for a person of our time. The author of the article uses two theoretical conceptions of French scientists: the places of memory of Pierre Nora and non-places of Marc Augé. Ukrainian writers often appeal to places that have been forgotten or artificially crossed out of collective memory. These are traditional settlements of Ukrainian life in Volhynia, Galicia, Bukovina, and Kyiv region. The space of the East (Donbas), on the contrary, is labeled in popular novels as a set of non-places that personify and demoralize man.

Keywords: place of memory, non-place, identity, collective memory, novel, hero.

Одна з традиційних функцій художньої літератури – виступати носієм колективної пам'яті. Це означає не тільки нагадувати про минуле та його уроки, а нерідко й рятувати суспільство від загальної амнезії, яка виявляється згубною практикою, що веде до знечуження людей та позбавляє їх критичної самооцінки¹. Особливу ситуацію, що передбачає ґрунтовне переосмислення пам'яті, маємо в суспільстві перехід-

---

¹ К. Pomian, *Pamięć podzielona: miejsca pamięci w Europie jako zjawisko polityczne i kulturowe*, "Przegląd Polityczny" 2008, № 89, с. 4–5; *Świadectwa pamięci. W kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj)*, ред. Е. Дąbrowicz, В. Larenta, М. Domurad, Białystok 2017.

ного типу, яким є сучасна українська спільнота². Ідеться про цивілізаційно-культурну переорієнтацію України, про перехід від тривалого колоніального та постзалежного існування до творення власної моделі розвитку. У контексті такої моделі художня література виконує досить важливу функцію, а її творчий досвід засвідчує реальні шляхи трансформації колективної пам'яті, її якісного переосмислення, що є характерною ознакою сьогодення.

Зображуючи символічні пейзажі пам'яті, щоразу верифікуємо наші уявлення – як про простір, так і про історичний час. У цьому сенсі література являє собою матерію досить-таки делікатну: літературна творчість ставить глибокі й неординарні проблеми, проте не пропонує які-небудь спрощені рішення. Вона намагається відновити втрачені ланки, що блокують спільну пам'ять або створюють її конфліктні вузли, які роз'єднують представників різних поколінь та соціальних груп суспільства³. Це властива відповідь на виклики часу, зокрема на стан глибокої турбулентності, в якому нині опинилася Україна⁴ – через складне геополітичне становище, нереформоване суспільство, воєнні дії на сході країни тощо.

Предметом рефлексії в цій статті є способи присвоєння або ревізії пам'яті, що практиковані в сучасній українській літературі, зокрема в популярній романістиці. Вибрані приклади, залучені до аналізу, – це художні тексти, створені впродовж останніх років. Важливо, що вони репрезентують різні меморіастичні опції й таким чином засвідчують різноманітність літературних пошуків “віднайдення” традиції, яка стала би опертям для ідентичності сучасної людини. Методологічні засновки аналізу літератури спираються на авторитетні й знані в сучасній гуманітаристиці теорії пам'яті. Перша належить видатному історикові та філософу П'єрові Нора (Pierre Nora) – це теорія місць пам'яті, що здобула поширення в численних дослідженнях минулого – істориків та культурологів. Рідше вдаються до цієї теорії літературознавці, хоча й на нашому полі вона може бути досить продуктивна. Та й сам П. Нора передбачив застосування своєї доктрини щодо художньої творчості: нагадаю, що одна з його студій була присвя-

² О. Пухонська, *Літературний вимір пам'яті*, Київ 2018; В. Зверева, *Сражения за память, войны воспоминаний*, “Новое литературное обозрение” 2001, № 107, [мережа Інтернет:] <http://www.nlobooks.ru/node/2839>; В. Гриневич, *Расколота память. Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества*, “Неприкосновенный запас” 2005, № 2–3 (40–41), [мережа Інтернет:] magazine.russ.ru/nz/2005/2/gri24-pr.html.

³ P. Potasińska, „*Jak pisarze pamiętają?*” – *teorie badań nad pamięcią a praktyka literacka. Trzy „retoryki odtworzenia”*, [в:] *Świadcstwa pamięci. W kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj)*, с. 27–32.

⁴ Ю. Щербак, *Україна в зоні турбулентності. Демони минулого і тривоги XXI століття*, Київ 2010; *Tożsamość ukraińska wobec przemian XVII-XXI wieku*, ред. А. Nowacki, К. Jakubowska-Krawczyk, Lublin 2017.

чена проблемі героя в контексті історії⁵. Французький учений вважав літературу представницькою ділянкою культури щодо вираження, а також трансформації пам'яті. П. Нора дав визначення місць пам'яті, на культивуванні яких опирається свідомість кожного поступового суспільства. Французький філософ указує, що існує три принципи суперечності цього процесу: “Певне місце пам'яті передбачає відчуття належності, досвід розділеної спільноти; належність часові, тривалість створення, ферментації. Воно передбачає певні рамки, традицію, формування уявного та сукупність колективних переконань. Словом, передбачає історію, яку одразу відчувають як спільну”⁶. Редукуючи ґрунтовну характеристику місць пам'яті, варто вказати на три найважливіші чинники, котрі зумовлюють їхнє культивування: 1) формування спільної для певної соціальної групи ідентичності; 2) певна організація географічного простору; 3) творення історії – як спільного наративу про минуле⁷. У межах першої засади індивідуальне “я” зустрічається з колективним “ми” (етнос, нація), набуваючи в такий спосіб колективної ідентичності та почуття спільноти. Функція другого принципу полягає в освоєнні простору, “одомашненні” пейзажу, якому надається певної знаковості. А от у третьому з перелічених пунктів ідеться про подібне освоєння часу (минувшини), що має слугувати справі стабілізації сучасного стану суспільства. Тому в літературних творах нашої доби таку важливу увагу надають історичному топографуванню місць, означення їх як *місць пам'яті*, що поєднують географічну локацію з певними культовими подіями, тобто темпоральністю.

У сучасному інформаційному просторі подієвість у принципі розчиняється – її підмінюють нескінченним потоком інформації. Але будувати ідентичність неможливо без опертя на часовій тяглоті історії. Як стверджував П'єр Нора, існує “два способи, щоб закласти нове: або запобігти йому системою інформації, або ж долучити його до інформаційної системи”⁸. Літературна творчість сьогодні не може бути вільна від впливу інформаційного потоку, проте вона також захищається від нього тим, що концентрує увагу на певних локусах – так, щоб читач зумів побачити в них крупинки неповторного досвіду й асоціювати із власним досвідом у процесі набуття неповторної ідентичності. Культурна практика, націлена на вироблення спільних місць пам'яті, в останні часи досягнула значну еволюцію. Важливішою є апробація нових ідентичнісних формул, які

⁵ P. Nora, *Poszukiwanie bohatera*, [В:] *Obraz głupca i szaleńca w kulturach słowiańskich*, ред. Т. Dąbek-Wigrowa, Warszawa 1996.

⁶ П. Нора, *Теперішнє, нація, пам'ять*, пер. з фр. А. Репи, Київ 2014, с. 244.

⁷ P. Nora, *Czas pamięci*, пер. W. Dłuski, “Res Publica Nowa” 2001, липец; А. Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, “Teksty Drugie” 2008, nr 4; П. Нора, *Теперішнє, нація, пам'ять*.

⁸ П. Нора, *Теперішнє, нація, пам'ять*, с. 31.

відповідають вимогам сього дня. Вона не відбувається безпроблемно, оскільки долає на своєму шляху різного роду перепони: визнання місць пам'яті потребує консолідованої думки суспільства.

Принципово відмінний підхід до розуміння пам'яті пропонує французький антрополог Марк Оже (Marc Augé) в концепції гіпермодернізму (*surmodernité*)⁹. М. Оже вважає, що сутність цього часу проявляється у трьох надмірностях – людського его, простору й часу¹⁰. Перша викликана раптовим зростанням індивідуалізму, інтенсивною концентрацією на собі самому, що виглядає єдиною оптикою, крізь яку сприймаємо дійсність. Другий показник указує на надмір географії, а його значення полягає в тому, що найвіддаленіші закутки світу стали доступні кожному, зокрема завдяки інтернетові та телепрограмам. Отож, колишні Інші, прибулі з тих закутків, стали для нас близькими та досяжними. Третій чинник указує на особливе маркування часу, який тепер є точно вимірюваним і, більше того, дуже “загустів”: навіть у невеликому його відрізку може вміститися дуже багато, про що – завдяки поширенню інформації – усі одразу ж довідуються. Оскільки світ змінюється щоразу швидше, відлік десятка років дорівнює давнішому виміру цілої епохи. У цих обставинах, твердить М. Оже, почуття скепсису не зумовлює більше, як це мало місце в постмодернізмі, руйнування великих наративів, воно радше вказує на вплив згаданих вище трьох надмірностей. Звідси небезпека нав'язування індивідуальній свідомості таких викликів та випробувань, на які вона ледве чи здатна адекватно відповісти¹¹.

Характеризуючи стан гіпермодернізму, М. Оже пропонує нову модель антропологічного дослідження, в якому спирається на категорію *не-місць*. Не-місця постають, на його думку, в опозиції до традиційних антропологізованих місць (місць пам'яті), що характеризуються стабільністю, різноманітністю та освоєністю. Зали аеропортів чи супермаркетів, готельні номери, автозаправки та ін. не-місця, будучи всюди ідентичними, гарантами анонімності, водночас приносять людині гіпермодерного світу, переповненого надмірностями, певний спокій¹². Важливу роль

⁹ M. Augé, *Nie-miejsca: wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, пер. R. Chyłkowski, Warszawa 2011; М. Оже, *Не-места. Введение в антропологию гипермодерна*, Москва 2017.

¹⁰ M. Augé, *Nie-miejsca: wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, с. 53; H. Gosk, *Nie-mieszkańcy, nie-miejsca. Literackie ślady powojennego osadzania się „gdzieś” ludzi „skądś”*, [в:] *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, ред. H. Gosk, Kraków 2012, с. 193–208.

¹¹ М. Оже, *Не-места...*, с. 101.

¹² M. Augé, *Nie-miejsca: wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności...*, с. 13; A. Kilian: „*Kurczy nam się czas i przestrzeń*” – rozmowa z Markiem Augé, “*Życie Warszawy.PL*”, 9.07.2011 р., [мережа Інтернет:] <http://www.zw.com.pl/artukul/0,614569.html>.

у світі гіпермодерну вчений відводить художній творчості, адже саме за допомогою художніх образів вона може бути адекватно пізнана, за всієї своєї контрверсійності. Він пише: “Під «не-місцем» ми розуміємо дві взаємно доповнювальні, але окремі реальності: простору, створену відповідно до певних завдань (транспорт, транзит, торгівля, розваги), та відносин, формованих індивідами щодо цього простором. Якщо ці два аспекти й накладаються значною мірою, принаймні офіційно (індивіди подорожують, здійснюють покупки, відпочивають), то вони все-таки не змішуються, оскільки не-місця опосередковують цілий комплекс відносин людини з собою та з іншими, що лише непрямим чином стосуються їх функціонального призначення. Так само, як антропологічні місця органічно витворюють соціальне, не-місця творять «усамітнення за домовленістю» (...). Медіація, що встановлює зв'язок індивідів та їхнього оточення у просторі не-місця, здійснюється за допомогою слів чи навіть текстів. Для початку, як нам відомо, слова здатні формувати образ, а точніше – образи...”¹³.

Репрезентація простору в сучасній українській романістиці вказує або на прагнення далі освоювати (точніше, поглиблювати) традиційну ідентичність місця, або ж, навпаки, ламати бар'єри традиційних уявлень, перекодовувати місця, виходити на ризиковані (змішані, гібридні, плиткі) визначення їх. Зокрема цікаво відстежувати, як українські письменники характеризують не-місця, пробуючи вписувати їх у життєвий простір героїв, а тим самим указуючи на ймовірні шляхи освоєння гіпермодерної дійсності в сучасній Україні. З огляду на велику географічну розмаїтість України, а також неспівмірність окремих регіонів, вони обирають різні способи символічного освоєння простору. Маркування пейзажу в традиційному сенсі можна завважити у творчості Володимира Лиса, Марії Матіос, Василя Шкляра, Мирослава Дочинця. Недаремно ці письменники зазвичай вибирають місцем дії для своїх творів Правобережну Україну, її культурно освоєні регіони, як-от Київщина або Волинь.

Інший, постмодерністичний спосіб розуміння простору представляє, наприклад, Софія Андрухович у романі *Фелікс Австрія* (2014) або Олександр Ірванець у романі-утопії *Харків–1938* (2017). В обох творах відображаються події історичного минулого, однак погляд на них не спрямований на ретельне відтворення фактів; навпаки, він реалізує постмодерністську практику іронічного відсторонення від предмета оповіді. Таким чином, автори віддають перевагу багатоваріантності минулого: їхнім завданням є пропонування читачеві альтернативних відчитувань сенсів, відомих з історичних джерел. Ба більше, така альтернативність показова – як принциповий відхід від підручково-хрестоматійних уяв-

¹³ М. Оже, *Не-места...*, с. 102–103.

лень, що давно перетворилися на стереотипи. Так, у романі С. Андрухович іронічному перекодуванню піддано кілька утертих стереотипів, а саме: а) галицької провінції (тут – Станіславова) як ідилічного місця мирного співжиття різних етносів та груп; б) старої Австро-Угорщини як останньої мирної та щасливої імперії, що під берлом Габсбургів доживає віку перед світовими бурями ХХ ст. У романі О. Ірванця викладено альтернативну історію одного з переломних моментів модерної України, тобто 30-х років ХХ ст., причому змішування радянського та націоналістичного дискурсів створює комічну ситуацію, подібну до стану сучасної України, що залишається частково під впливом колоніального мислення, проте – в оперті на сумнівну спадщину минулого – напружено шукає також власний проект розвитку. Характерно, що місцем дії письменник обирає Схід України, який у творенні національної ідентичності завжди був слабшим, ніж Захід і Центр, а його історія як центру “червоного ренесансу” взагалі має суперечливу славу, що безумовно заслуговує на деконструкцію.

Художню візію гіпермодерності, зокрема властивих для неї *не-місць*, пропонують Сергій Жадан у романі *Інтернат* (2016) та Володимир Рафеєнко у книжці *Довгі часи* (2017). Для них властивим об’єктом зображення стає Донбас, тобто терен, на якому триває упродовж останніх років кривавий конфлікт. Серед українських регіонів Донбас найбільш проблематичний. І, парадоксальним чином, найменш підданий культурному перекодуванню. Адже те, що писали про Донбас раніше, в добу соцреалізму, нині втратило актуальність і переважно забуто, хоча не все варте забуття¹⁴. А те, що пишуть нині, привертає особливу увагу з огляду на відкритий конфлікт у регіоні. Тому, з одного боку, є загроза впадання автора у пропагандистську риторику. З іншого, зображення охопленого війною Донбасу з перспективи відстороненого спостерігача також навряд чи буде переконливим. Освоєння Сходу України як комплексу не-місць стало важливим завданням для літераторів, що біографічно і творчо пов’язані з цим регіоном (Олексій Чупа, Олена Стяжкіна, Володимир Рафеєнко), але не тільки для них. Вони показують згортання простору за одночасної кризи індивідуальної та колективної ідентичності мешканців Донбасу, що не може вийти з-під впливу радянських та пострадянських стереотипів.

Донедавна в публічному дискурсі всіляко акцентували винятковість донецької ідентичності, що асоціювалася з успішністю в сучасних, тобто пострадянських, умовах. Однак при цьому мали на увазі лише бізнесово-олігархічну еліту цього регіону, тоді як про пересічного мешканця не йшлося. Цю прогалину прагне заповнити художня література, яка зо-

¹⁴ *Порода: Антологія українських письменників Донбасу*, упор. В. Білявського і М. Григорова; передм. І. Дзюби, Київ 2017.

бражує звичайну людину, стан і буття найвищою мірою якої загрожено в ситуації війни. Така людина, окрім розгубленості й відчаю, відчуває на собі прес негативного стереотипу, що ускладнює об'єктивне розуміння Сходу. Письменників, які пишуть про регіон, найбільше хвилює гуманітарний вимір проблеми, себто доля звичайних мешканців, які легко піддаються маніпуляціям та виявляють пасивність щодо обставин і ментальність *homo sovieticus*. Саме в цьому аспекті риторика насильства й агресії знаходить свою мотивацію, і не може бути подолана відносно швидко та безболісно. Вона має всі шанси перерости в хронічну хворобу осяжного українського майбутнього. Донецький пейзаж у цих обставинах виявляється надзвичайно токсичним, а про освоєння не-місць поки що не йдеться. Про це відверто говорить Сергій Жадан:

Як далі жити з тими, хто підтримує сьогодні самопроголошені республіки, не уявляю. Бачу з того боку тотальне неприйняття, агресію. Складно уявити, що ці люди завтра знову зможуть святкувати одні свята, слухати вітання одного президента, їздити в одному транспорті й сидіти в одних кафе з людьми, що були по інший бік фронту. Якщо моделювати ситуацію – настає перемир'я, досягається компроміс, скажімо, з розширеними правами для цих територій. Сотні тисяч донеччан і луганчан, що звідти виїхали, – туди повернуться? Знаю багатьох, які кажуть: „Я з цими людьми жити не хочу”. А якщо повернуться, то як до них ставитимуться? Якщо ти ціле літо просидів під обстрілами, а хтось поїхав, є велика ймовірність, що ти до цієї людини ставитимешся, як до зрадника, що покинув своє місто¹⁵.

У творах В. Рафеєнка, О. Стяжкіної, С. Жадана, О. Чупи наштовхуємося на певну суперечність, яка, очевидно, є характерною ознакою теми Сходу. Мова про те, що персонажі-краяни переважно уникають виявлення своєї індивідуальності – чи то під дією суспільної мімікрії, чи то через інші причини. Їхня свідомість більше залежить від загальних норм, звичаїв, стереотипів, а якщо й спромагається на бунт супроти цих норм, то це буває бунт непередбачуваний і стихійний, а відтак і безрезультатний. Таким чином, маємо справу зі зрощенням індивідуальної тотожності з колективною, що надзвичайно ускладнює можливість диференціації цих двох чинників. Зображуючи „донецьких”, письменники прагнуть виявити своєрідний психотип людини, але також і відповісти на питання про локальну ідентичність, яка лишається предметом гарячих суперечок сьогодні.

---

¹⁵ С. Жадан, „З одного боку, нам потрібні «Макдональдзи», з іншого – пам'ятники Леніну”, „Газета по-українськи” 2015, 3 березня, [мережа Інтернет:] http://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_z-odnogo-boku-nam-potribni-makdonaldzi-z-inshogo-pamyatniki-leninu/613092.

Відмінність героїв згаданих книжок засвідчує різні моделі стосунків людини і простору – активний, креативний чи, навпаки, – пасивний, пристосувальський. У романах Володимира Лиса, Оксани Забужко, Василя Шкляра персонажі зазвичай не декларують героїчної поведінки, проте вміють подолати найтяжчі випробування долі, протиставляють тискові зовнішніх сил власну волю й відвагу, як-от Яків зі *Століття Якова* (2010), Соломія з *Соло для Соломії* (2013) В. Лиса, Влада й Дарина з *Музею покинутих секретів* О. Забужко (2009), Місяць з *Троці* (2017) В. Шкляра. Іронічну маску супроти світу, маску, яка, проте, приховує стан залежності (стан *субальтерна*), використовує Стефанія Чорненко з роману С. Андрухович *Фелікс Австрія*. Натомість герої книжок С. Жадана та В. Рафеєнка – це особи, що переживають стан розгубленості, дезорієнтації та депресії. Вони – типові продукти сучасного викорінення людини, яку позбавляють почуття батьківщини, а культ споживання, грошей та поп-культури витісняє інші, традиційні цінності. Це власне викликає аналогію з формулюваннями М. Оже, який говорив про шкідливий для сучасної людини надмір его, простору й часу. Часопросторова густота, надзвичайний наплив подій, що змінюють одна одну з шаленою швидкістю, – усе це відображає реалії війни на Донбасі. Від неї неможливо втекти, не позбуваючись виробленої ідентичності, тобто врятуватися можна тільки за умови певного зречення себе самого. Виникає нав'язливе враження згущеного часу та “скорочення” світу довкола нас, що веде до перегляду власного “я”, крізь призму якого фільтруються враження від світу. У літературі це відбивається посиленням трагізму, а також перебільшеним чи навіть апокаліптичним відчуттям загрози існуванню людини. “Слово тут не поглиблює провалля між повсякденною функціональністю та втраченим мітом: воно створює образ, продукує міт і водночас приводить його в дію...”¹⁶.

Винятковість ситуації, окресленої на прикладі сучасної української літератури, полягає у співіснуванні дискурсів та взірців колективної пам'яті, що конкурують поміж собою в різних соціальних, регіональних та поколіннєвих групах. Традиційна пам'ять споріднена з пам'яттю постзалежності, скерованою на подолання травми минулого. Постмодерна та гіпермодерна пам'ять формують відмінні дискурси, хоча найчастіше вони не виступають у чистому вигляді й підлягають змішуванню форм. Нашарування різних видів пам'яті логічне для ситуації кризи й переходу, яку переживає все українське суспільство і яку адекватно діагностує література.

У популярних романах, скерованих на відновлення національної пам'яті, українські письменники Володимир Лис, Оксана Забужко, Василь

¹⁶ М. Оже, *Не-места. Введение в антропологию гипермодерна...*, с. 104.

Шкляр, Марія Матіос та інші найчастіше апелюють до освоєних місць, знаковість яких була призабута чи штучно викреслена з колективної пам'яті. Це традиційні осередки українського життя на Волині, Буковині, Київщині чи в Галичині. Простір Сходу, навпаки, маркується в популярних романах як набір не-місць, що знеособлюють людину, позбавляють родинного коріння та зумовлюють моральну деградацію. Такий образ простору реалізовано в романах Володимира Рафеєнка, Сергія Жадана, Олексія Чупи, Олени Стяжкіної. Війна на Донбасі з особливою силою загострює проблеми викорінення та знеособлення, але вона також оголює екзистенційну сутність людського життя, як показують українські письменники. Прикметно, що у згаданих романах (*Інтернат* Сергія Жадана, *Довгі часи* Володимира Рафеєнка) є не тільки констатація фатального впливу не-місць, а й спроби моделювання місць пам'яті, що уособлюють спільні цінності та творять історичний наратив там, де досі його не було.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ože Mark. 2017. *Ne-mesta. Vvedenie v antropologiju gipermoderna*. Per. s fr. Konnova A. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [Оже Марк. 2017. *Не-места. Введение в антропологию гипермодерна*. Пер. с фр. Коннова А. Москва: Новое литературное обозрение].
- Augé Marc. 2011. *Nie-miejsca: wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*. Przeł. Chyłkowski R. Warszawa: PWN.
- Gosk Hanna. 2012. *Nie-mieszkańcy, nie-miejsca. Literackie ślady powojennego osadzenia się „gdzieś” ludzi „skądś”*. W: *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Red. Gosk H. Kraków: Universitas: 193–208.
- Grinevič Vladislav. 2005. *Raskolotaâ pamât'. Vtoraâ mirovââ vojna vistoričeskom soznanii ukraïnskogo obšestva*. „Neprikosnovennyj zapas” nr 2–3 (40–41) [Гриневиц Владислав. 2005. *Расколотаая память. Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества*. „Неприкосновенный запас”, № 2–3 (40–41)]. W: magazine.russ.ru/nz/2005/2/gri24-pr.html [доступ:].
- Kilian Anna. 2011. „*Kurczy nam się czas i przestrzeń – rozmowa z Markiem Augé*”. „*Życie Warszawy*”. 9.07. W: <http://www.zw.com.pl/artukul/0,614569.html>.
- Nora P'êr. 2014. *Teperišnê, naciâ, pam'ât'*. Per. z franc. Rêpi A. Kiïv: Vidavnicтво “Klio” [Нора П'єр. 2014. *Теперішнє, нація, пам'ять*. Пер. з франц. Рєпи А. Киïв: Видавництво “Кліо”].
- Nora Pierre. 1996. *Poszukiwanie bohatera*. W: *Obraz głupca i szaleńca w kulturach słowiańskich*. Red. Dąbek-Wigrowa T. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Nora Pierre. 2001. *Czas pamięci*. Przeł. Dłuski W. „Res Publica Nowa”.
- Pomian Krzysztof. 2008. *Pamięć podzielona: miejsca pamięci w Europie jako zjawisko polityczne i kulturowe*. „Przegląd Polityczny” nr 89: 4–11.
- Poroda: *Antologîâ ukraïns'kih pis'mennikiv Donbasu*. 2017. Upor. Bilâvs'kij V., Grigorov M. Peredmova Dzûba Ī. Kiïv: “Legenda” [*Порода: Антологія українських письменників Донбасу*. 2017. Упор. Білявський В., Григоров М. Передмова Дзюба І. Киïв: “Легенда”].

- Potasińska Paulina. 2017. „*Jak pisarze pamiętają?*” – teorie badań nad pamięcią a praktyka literacka. Trzy „retoryki odtworzenia”. W: Świadectwa pamięci. W kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj). Red. Dąbrowicz E., Larenta B., Domurad M. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 27–49.
- Puhons'ka Oksana. 2018. *Literaturnij vimir pam'ati*. Kiïv: Akademvidav [Пухонська Оксана. 2018. *Літературний вимір пам'яті*. Київ: Академвидав].
- Šerbak Ūrij. 2010. *Ukraïna v zoni turbulentnosti. Demoni minulogo i trivogi XXI stolittâ*. Kiïv: Āroslaviv Val [Щербак Юрій. 2010. *Україна в зоні турбулентності. Демони минулого і тривоги XXI століття*. Київ: Ярославів Вал].
- Szprociński Andrzej. 2008. *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*. „Teksty Drugie” nr 4: 11–20. Świadectwa pamięci. W kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj). 2017. Red. Dąbrowicz E., Larenta B., Domurad M. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Tożsamość ukraińska wobec przemian XVII–XXI wieku*. 2017. Red. Nowacki A., Jakubowska-Krawczyk K. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Žadan Sergij. 2015. „*Z odnogo boku, nam potribni «Makdonal'dzi», z inšogo – pam'atniki Lenïnu*”. „Gazeta po-ukraïns'ki”. 3 bereznâ [Жадан Сергій. 2015. „*З одного боку, нам потрібні «Макдональдзи», з іншого – пам'ятники Леніну*”. „Газета по-українськи”. 3 березня]. W: http://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_z-odnogo-boku-nam-potribni-makdonaldzi-z-inshogo-pamyatniki-leninu/613092.
- Zvereva Vera. 2011. *Sraženâ za pamât', vojny vospominanij*. „Novoe literaturnoe obozrenie” nr 107: 416–425 [Зверева Вера. 2011. *Сражения за память, войны воспоминаний*. „Новое литературное обозрение” № 107: 416–425]. W: <http://www.nlobooks.ru/node/2839>.

KRAJOBRAZY (NIE) PAMIĘCI WE WSPÓŁCZESNEJ LITERATURZE UKRAIŃSKIEJ

Streszczenie: Przedmiotem rozważań w tym artykule są metody przyswojenia lub rewizji pamięci miejsca praktykowane we współczesnej literaturze ukraińskiej, w szczególności w powieści popularnej. Jako materiał egzemplifikacyjny służą ostatnio opublikowane utwory Wołodymyra Łysa, Oksany Zabużko, Sofiji Andruchowycz, Serhija Žadana, Wołodymyra Rafiejenki etc. Reprezentują one bowiem rozmaite opcje pamięci, a tym samym świadczą o różnorodności literackich intencji wobec prób odzyskania tradycji, która stałaby się oparciem tożsamościowym dla współczesnego człowieka. Autor wykorzystuje teoretyczne koncepcje pamięci Pierre’a Nory i nie-miejsca Marca Augé. Ukraińscy pisarze najczęściej odwołują się do miejsc ustabilizowanych i dobrze oswojonych w pamięci zbiorowej, są to Wołyń, Galicja, Bukowina, Kijowszczyzna. Z drugiej strony przestrzeń Wschodu (Donbas) w literaturze popularnej jest opisywana jako zbiór nie-miejsc, które powodują wydziedziczenie i demoralizację człowieka. Trzeba jednakże zauważyć, że Žadan i Rafiejenko nie tylko konstatują fatalny wpływ nie-miejsc na człowieka, lecz próbują zbudować narrację historyczną wobec miejsc, które jej wcześniej nie posiadały.

Słowa kluczowe: miejsce pamięci, nie-miejsce, tożsamość, pamięć zbiorowa, powieść

ПЕЙЗАЖІ (НЕ)ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Резюме: Предметом рефлексії у статті є способи присвоєння або ревізії пам'яті, що практиковані в сучасній українській літературі, зокрема в популярній романістиці. Вибрані приклади – це художні тексти останніх років авторства Володимира Лиса, Оксани Забужко, Василя Шкляра, Софії Андрухович, Сергія Жадана, Володимира Рафесенка та ін. Вони репрезентують різні меморіастичні опції й таким чином засвідчують різноманітність літературних пошуків “віднайдення” традиції, яка стала би ідентичнішим опертям для людини нашого часу. Автор використовує теоретичні концепції місць пам'яті Пера Нора та не-місць Марка Оже. Українські письменники найчастіше апелюють до освоєних місць, знаковість яких була призабута чи штучно викреслена з колективної пам'яті, – Волині, Галичини, Буковини, Київщини. Простір Сходу (зокрема в контексті війни на Донбасі), навпаки, маркується в популярних романах як набір не-місць, що знеособлюють та деморалізують людину. Однак у романах Сергія Жадана та Володимира Рафесенка є не тільки констатація фатального впливу не-місць, а й спроби моделювання місць пам'яті, які творять історичний наратив там, де досі його не було.

Ключові слова: місця пам'яті, не-місця, ідентичність, колективна пам'ять, роман, герой.

